

8.1

Petra Košutar

Jezične institucije i jezična kritika u hrvatskom jeziku

Abstract. Na hrvatskom se prostoru jezične institucije javljaju pod talijanskim utjecajem već u 16. stoljeću. Uz akademije, nezaobilazne su i Crkva i država kao važni sudionici standardizacije hrvatskoga jezika. Crkva će imati glavnu riječ na početku standardizacije, dok će se država u proces uključiti u drugoj polovici 18. stoljeća i postupno preuzimati glavnu ulogu. Utjecaj države posebno će ojačati u 19. stoljeću osnivanjem znanstvenih i kulturnih ustanova poput *Matice hrvatske* te *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, danas *Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, pored uvođenja hrvatskog jezika u škole i javni život. Tim će se dvjema institucijama u 20. stoljeću pridružiti i *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, danas središnja nacionalna znanstvena ustanova za istraživanje hrvatskoga jezika i općega jezikoslovlja, te *Leksikografski zavod Miroslav Krleža* s glavnom zadaćom sustavnoga izdavanja rječnika i enciklopedija. U radu će se dati pregled jezičnih institucija na hrvatskom prostoru i njihov rad u kontekstu jezične kritike.

Keywords

jezične institucije, jezična kritika, hrvatski jezik, standardizacija

Općenito

Izgrađivanje prestižnoga jezika koji će poslužiti kao sredstvo javne komunikacije u nekoj jezičnoj zajednici osniva se na svijesti o identitetu i o kulturnoj tradiciji. Izgradnji hrvatskoga jezika pridonijela je razvijena književnost, obrazovani pojedinci, pa i postojanje akademija, iako one na hrvatskom području više stoljeća nisu imale nacionalni karakter koji bi uvjetovao njihov presudni utjecaj. Standardizacija hrvatskoga jezika počinje u 17. stoljeću kad se za potrebe katoličke obnove na južnoslavenskom prostoru traži izgradnja općega jezika, a odabir pada na štokavski jer je najprošireniji i jer ima književnu tradiciju. Jezična obilježja koja vrijede i danas u standardnom jeziku, a koja se mogu pratiti u jezičnim priručnicima od samih početaka do danas, pokazuju da standardizacija u biti već tada počinje.¹ Bartolu Kašiću, ocu hrvatske gramatike (1604), pridružuju

1 Neka od njih su: postojanje dvaju parova afrikata, jekavski odraz jata, novostokavski oblici u genitivu, dativu, lokativu i instrumentalu množine, dva tipa sklonidbe pridjeva, jezični purizam i dr. (Tafra 2012).

se brojni drugi autori, koje poput njega obično podupire Crkva, svojim jezičnim priručnicima, gramatikama i rječnicima. Njihovoj se djelatnosti priključuju i akademije, najprije književna, potom i jezična i kulturna društva, a naposljetku i dobro utemeljene znanstvene ustanove u 19. i 20. stoljeću koje preuzimaju glavnu ulogu u jezičnim pitanjima.

Povijesno

Zamisao o organiziranim zajednicama u kojima se razmjenjuju ideje, a koje je vrlo slikovito opisao Francis Bacon početkom 17. stoljeću u *Novoj Atlantidi*, nisu bile rezervirane samo za prirodne znanosti već i za druge kulturne djelatnosti. U novovjekovlju su osnivana brojna književna i slična društva koja su radila na njezi i izgradnji narodnih jezika.² Prva su poznata osnivana u Italiji iz koje se utjecaj nekoliko stoljeća širio na ostatak Europe. Pod tim je utjecajem u Dubrovniku djelovalo književno društvo *Akademija složnih* (*Accademia dei Concordi*) već u 16. stoljeću, a čiji su članovi, inače poznati dubrovački pjesnici toga razdoblja (usp. Bogišić 1986), njegovali narodni, latinski, talijanski i grčki jezik (Ljubić 1869).

Glavni je cilj akademija bio njega i razvoj narodnih jezika te njihova standardizacija, što je sve pratio jak purizam. Promicala se književnost na narodnim jezicima i objavljivali su se jezični priručnici kojima se jezik normirao (Košutar i Tafra 2010). Dvije su talijanske akademije bile uzor hrvatskim akademijama. Riječ je o rimskoj akademiji *Accademia dell'Arcadia* po čijem se uzoru osnivaju akademije krajem 17. i u 18. stoljeću po istočnoj jadranskoj obali (Golub 2003), navodno kao njezine podružnice (Deanović 1933), te firentinskoj akademiji *Accademia della Crusca* čiji je utjecaj vidljiv u leksikografskim postupcima (Košutar 2013).

U Zadru je 1694. godine osnovana *Akademija zanesenjaka* (*Accademia degli Incaloriti*) radi objavljivanja knjiga na talijanskom, „ilirskom“ i latinskom jeziku.³ Jedan od njezinih članova bio je i poznati prevoditelj i leksikograf Ivan Tanzlingher Zanotti, autor rukopisnih rječnika, od kojih je najpoznatiji *Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico e latino*

2 O hrvatskim akademijama u europskom kontekstu vidi Košutar i Tafra 2010.

3 „Ilirskim“ se je po propisu Vatikana nazivao jezik pokrajina Dalmacije, Hrvatske (oko Zagreba), Bosne i Slavonije.

namijenjen „hrvatskoj slovinskoj mladosti“ i u čijem se predgovoru navode brojna djela iz kojih je skupljao leksičko blago, od Kašićeva *Rituala rimskoga*, drugih brojnih djela vjerskih pisaca, dalmatinskih književnika do Habelićeva kajkavskoga rječnika (Vajs Vinja 2011: 206), dakle temelj jeziku koji opisuje i gradi jest pisani tekst s cijeloga hrvatskoga prostora. Uz to, Tanzlingher je i purist, kao i većina autora domaćih jezičnih priručnika, pa nudi svoje djelo svima koji žele čuvati čistoću svojega jezika: „Vazmite dakle i na volju ukinite vi koji žudite uzdaržati čistoću svojega jezika“ (Tanzlingher 1704. prema Vajs Vinja 2011: 209).

U Dubrovniku je oko 1690. godine osnovana *Akademija ispraznih (Accademia degli oziosi eruditi, Accademia otiosorum eruditorum)* koja je djelovala do sredine 18. stoljeća, a jedan od njezinih ciljeva – izrada hrvatskoga rječnika i gramatike – nije se izravno ostvario. Trojica su članova (Đuro Matijašević,⁴ Ivo Natalić i Ivo S. Bunić) zadužena da sastave rječnik te iako se to nije ostvarilo, bitna je njihova ideja o organiziranu leksikografskom radu. U Splitu je početkom 18. stoljeća osnovana *Akademija slovinska (Accademia Illyrica)* u kojoj su okupljeni književnici kako bi objavljivali knjige na narodnom jeziku. Sve su tri spomenute akademije nastojale oko istoga cilja – podizanje književne djelatnosti i dotjerivanje književnoga jezika. I premda nisu ostvarile svoje naume u potpunosti, kao djelo intelektualnoga ozračja tih akademija može se promatrati veliki trojezični rječnik s gramatikom Ardelija della Belle iz 1728. godine *Dizionario italiano, latino, illirico*.⁵ Della Bella je rječnik sastavio prema Cruscinu modelu ilustriranja upotrebe citatima iz književnih djela (Košutar 2013).

No, iako su i na hrvatskom prostoru postojale akademije koje su imale iste ciljeve, one su bile samo regionalno utjecajne. Kako je Hrvatska bila rascjepkana između različitih vladara, snažnu je ulogu u počecima standardizacije hrvatskoga jezika zapravo imala institucija koja je bila prisutna na cijelom prostoru, a to je Crkva, sve dok njezinu ulogu neće preuzeti država (Košutar 2013). Naime, prvi su jezični priručnici nastali iz didaktičkih potreba, a poticala ih je upravo Crkva, odnosno njezini crkveni redovi.

4 Matijaševićev je rječnik, kao i Tanzlingherovi i Vitezovićevi, ostao u rukopisu, a razlog tomu Nada Vajs Vinja (2011) vidi u izostanku potpore crkvenih institucija, što zorno dočarava utjecaj Crkve na standardizaciju hrvatskoga jezika.

5 Navodno je Della Bella sastavio svoj rječnik nastavivši posao Matijaševića, Natalića i Bunića u dubrovačkoj akademiji (Vajs Vinja 2011: 218).

Tako je isusovac Bartol Kašić (1604.) napisao prvu gramatiku hrvatskoga jezika za potrebe isusovačke akademije⁶ u Rimu kako bi misionari naučili jezik naroda kojemu će širiti Riječ Božju. Uz gramatiku, Kašić je sastavio i hrvatsko-talijanski rječnik koji je ostao u rukopisu, kao i njegov prijevod Biblije.⁷ Kašić je pred sobom imao velik zadatak – odabir idioma za temelj općemu jeziku. On je kao čakavac bio svjestan proširenosti štokavštine pa je u gramatiku unio i štokavske oblike, koji su u njegovim kasnijim djelima posve prevladali. Kako je sve školstvo na hrvatskim prostorima do druge polovice 18. stoljeća bilo pod crkvenim redovima, najčešće isusovcima i franjevcima, tako su oni, uz pisce koji su pisali književna djela na narodnom jeziku, bili glavni nositelji etabliranja štokavskog dijalekta kao okosnice hrvatskoga jezika jer su pišući jezične priručnike za škole, zapravo jezik normirali (Tafra 2012). Uz isusovce, važnu su ulogu u izgradnji jezika imali i franjevci, koji su pisali i popularna književna djela, ali i jezične priručnike za svoje škole.

U drugoj polovici 18. stoljeća razvojem prosvjetiteljstva važnu ulogu u standardizaciji preuzima država kada carica Marija Terezija provodi školske reforme u sklopu kojih se potiče pisanje mnogih jezičnih priručnika,⁸ ali i priređivanje udžbenika na hrvatskom jeziku iz drugih struka čime se širi polifunkcionalnost i razvija stručna terminologija, dok njezin nasljednik Josip II. osnivanjem pravopisne komisije 1784. godine kodificira grafiju i time hrvatski književni jezik uvodi u novu fazu standardizacije. Vrlo je simbolično da se država u standardizaciju jezika uključila upravo pravopisnim pitanjem kao da su se time anticipirale brojne pravopisne rasprave koje će slijediti u budućnosti.⁹ Grafija je stoljećima bila problem, osobito grafemi za hrvatske foneme kojih nema u latinskom, talijanskom ili

6 Tu akademija znači 'viša škola'.

7 Kašić je preveo Bibliju na hrvatski jezik već u 17. stoljeću, no ona je ostala u rukopisu do kraja 20. stoljeća, pa je prvi tiskani prijevod tek onaj Katančićev iz 1831. godine.

8 Tada se objavljuju i prvi hrvatski pravopisi: kajkavski *Kratki navuk za pravopisanje horvatzsko za potrebnost narodnih skol* te slavonski *Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnieh ucsionicah u Kraljestvu Slavonie*, oba su tiskana 1779. godine.

9 „Pravopisna je norma – a i dvadeseto je stoljeće to višekratno dokazalo! – od svih jezičnih normi pod najizravnijim utjecajem (državne, službene) politike“ (Badurina 2010). U tom se smislu pravopisnoj normi može dodati i leksička.

njemačkom jeziku. Do kraja 18. stoljeća tri su grafije bile najčešće, kajkavska, slavonska i dalmatinska, a četveročlana pravopisna komisija Josipa II. na čelu s Antunom Mandićem, autorom slavonskoga pravopisa, odlučila se za slavonsku grafiju te je Joakim Stulli, Dubrovčanin, objavio svoj rječnik upravo tom grafijom. Ona, međutim, nije zaživjela i pitanje grafije ostalo je otvoreno i u idućem stoljeću kada se ono rješava Gajevim prijedlogom 1835. godine u članku *Pravopisz* (slijedeći primjer češkog jezika).

Prosvjetiteljstvo je potaklo brojne promjene koje će se u 19. stoljeću odraziti i na hrvatski narodni preporod u čijem je zamahu 1842. osnovana i *Matica ilirska*, od 1874. pod imenom *Matica hrvatska*, kao kulturno i znanstveno društvo za njegovanje narodnoga jezika i književnosti. Njezina je zadaća bila izdavanje starijih i novih hrvatskih književnika, a prva je tiskana knjiga u tom društvu Gundulićev *Osman* 1844. godine (Bratulić 2008), što nije bilo nimalo slučajno. Dubrovačka je književnost još od renesanse bila temelj hrvatskoga književnoga jezika, a Ivan Gundulić njezin je najznačajniji pisac. Matica je od samoga početka objavljivala mnoga djela na hrvatskom jeziku, a potakla je i izdavanje časopisa od kojih neki poput *Kola* i *Vijenca* izlaze i danas. Na čelu su *Matice* obično bili najugledniji hrvatski znanstvenici, kao što su Ivan Kukuljević Sakcinski i Tadija Smičiklas, pod čijim vodstvom ona postaje središnjom hrvatskom kulturnom i nakladničkom ustanovom u kojoj su objavljene brojne knjige iz raznih područja te najveći broj hrvatskih književnih djela iz 19. stoljeća (Bratulić 2008). Knjige su tiskane gajicom (pravopisom po prijedlogu Ljudevita Gaja) prema normi zagrebačke filološke škole čiji je temelj činila Babukićeva općenacionalna gramatika (*Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga*) koja je bila normativna u školama. Višestoljetni proces standardizacije hrvatskoga jezika doseže fazu kodifikacije kada Hrvatski sabor 1847. godine ukida latinski i proglašava službenim hrvatski jezik.

Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, danas *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti* kao središnja intelektualna ustanova čiji rad treba biti usmjeren na istraživanje hrvatske povijesti, kulture i jezika sa zapaženim izdavaštvom osnovana je 1866. godine (Szabo 2009). Akademija je ostavila značajan trag u hrvatskom jezikoslovlju objavljivanjem velikoga povijesnoga *Rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* u 23 sveska koji je izlazio od 1880. do 1976. godine. Prvi su urednici rječnika bili Đuro Daničić, Matija Valjavec, Pero Budmani i Toma Maretić, poznati hrvatski vukovci. Vukovci su krajem stoljeća objavili tri normativna priručnika: *Hrvatski pravopis* Ivana

Broza (1892), *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* Tome Maretića (1899) te prvi jednojezični *Rječnik hrvatskoga jezika* Ivana Broza i Franje Ivekovića (1901). To se razdoblje smatra pobjedom hrvatskih vukovaca koji su dokinuli hrvatsku tradiciju propisivanjem fonološkoga pravopisa i jezika utemeljena na narodnom štokavskom govoru, no treba reći da vukovci nisu unijeli ništa čega već nije bilo u hrvatskom književnom jeziku (Tafra 1995).

Danas

U 20. i 21. stoljeću institucionalni rad na jeziku i dalje provode *Akademija i Matica hrvatska*, kojima se sredinom stoljeća pridružuju moderne ustanove poput *Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, koji obavlja raznoliku jezikoslovnu djelatnost (usp. www.ihjj.hr) te *Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža*, koji je usredotočen na izdavanje rječnika, enciklopedija i leksikona (usp. www.lzmk.hr). Utjecaj na jezično normiranje imaju i katedre za suvremeni hrvatski jezik te povremeno i razna tijela, npr. *Vijeće za normu hrvatskoga jezika pri Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje* (1998) i *Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika pri Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa* (2005).

Prošlo su stoljeće obilježile dvije suprotnosti, jedno je približavanje srpskomu jeziku u jugoslavenskom vremenu, a drugo je odmicanje od srpskoga jezika nakon hrvatske neovisnosti, pa se može govoriti o konvergentnim i divergentnim procesima. U prvom se je razdoblju hrvatskomu jeziku negirala posebnost, ali je bio priznat kao varijanta (Tafra 2012).

Do šezdesetih godina 20. stoljeća izraženi su brojni pokušaji približavanja hrvatskoga i srpskoga jezika uvjetovani službenom ideologijom komunističke Jugoslavije, a jedan je od poznatijih Novosadski dogovor iz 1954. godine dviju *Matica* kad je dogovorena izrada zajedničkoga pravopisa i rječnika. *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika* Matica je hrvatska objavila 1960. godine, a rječnik se počeo objavljivati 1967. godine, no hrvatska je strana odustala od projekta nakon dva sveska (obrađene su riječi od A do K) zbog nezadovoljstva načinom obrade leksema. Nezadovoljne položajem i statusom hrvatskoga jezika u Jugoslaviji, osamnaest ustanova na čelu s *Maticom hrvatskom* objavile su 1967. *Deklaraciju o nazivu i položaju*

hrvatskoga jezika kojom se tražilo pravo naroda na svoje ime i službeni status jezika (Babić, Brozović i Hekman 1997).

Devedesetih godina 20. stoljeća, kad je hrvatski jezik proglašen službenim u samostalnoj Republici Hrvatskoj, pokrenuto je odmicanje od srpskoga jezika, najprije u leksičkoj normi, a potom i u pravopisnoj, kao što je i dotad nerijetko bio slučaj.

U pravopisima iz 21. stoljeća i dalje su se predlagale promjene koje su trebale služiti odmicanju od prethodnog zajedničkog pravopisa. Pravopisom Stjepana Babića, Božidara Finke i Milana Moguša, članova HAZU, predlagalo se odvojeno pisanje niječnoga oblika glagola *htjeti* (*ne ću*), pisanje *je* iza pokrivenoga *r* (*pogrješka*) i neispadanje suglasnika u sklonidbi riječi na *-dac*, *-tac*, *-dak* i *-tak* (*redci*, *zadatci*). Suprotne prijedloge imao je pravopis Matice hrvatske koji su sastavili Lada Badurina, Ivan Marković i Krešimir Mićanović, dakle sastavljeno pisanje niječnice (*neću*), pisanje *e* iza pokrivenoga *r* (*pogreška*) i ispadanje suglasnika u sklonidbi imenica na *-dac*, *-tac*, *-dak* i *-tak* (*reci*, *zadaci*). Mireći te suprotnosti, *Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje* objavio je 2013. godine *Hrvatski pravopis*, koji danas ima preporuku Ministarstva znanosti i obrazovanja za upotrebu u školama. Taj pravopis dopušta dvostruka rješenja spornih pitanja s odrednicama *preporučeno* (*neću*, *pogreška* i *zadatci*) i *dopušteno* (*ne ću*, *pogrješka* i *zadaci*).

Leksik je i dalje mjesto brojnih rasprava i puristička su nastojanja i dalje živa (usporedi <http://bolje.hr> Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje) s tim da su ona danas sve više usmjerena na engleski jezik (na spomenutom se portalu za *craft pivo* predlaže izraz *zanatsko pivo*). Svake se godine provodi i natječaj za najbolju hrvatsku riječ u organizaciji časopisa *Jezičnik*, a ove, 2019. godine nagrade su dobili prijedlozi *zapozorje* za *backstage*, *oznak* za *brand* i *bilješkinja* za *javna bilježnica*. Ti prijedlozi rijetko kad zažive među govornicima, a nerijetko ih se spominje u negativnom kontekstu,¹⁰ što samo pokazuje da je jezik živ organizam, da su zbog globalizacije strani utjecaji danas intenzivniji nego prije, da se ti procesi ne mogu zaustaviti natječajima za najbolju riječ i da bi jezične institucije više nego ikad prije u obzir trebale uzimati uporabnu normu i jezik opisivati, a ne samo propisivati.

10 Usp. <https://www.jutarnji.hr/komentari/ante-tomic-uzalud-vam-smetnjaci-za-pozorja-i-ostali-nacionalisticki-lingvisticki-tres-kad-maya-berovic-puni-spaldium/8659604/>.

Literatura

- Babić, Stjepan/Brozović, Dalibor/Hekman, Jelena (ur.) (1997): Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika 1967–1997. Zagreb: Matica hrvatska.
- Badurina, Lada (2010): Standardizacijski procesi u 20. stoljeću. U: Mićanović, Krešimir (ur.): Povijest hrvatskoga jezika. Književne prakse sedamdesetih. Zagreb: Zagrebačka slavistička škola.
- Bogišić, Rafo (1986): Akademija „složnih“ („dei Concordi“) u Dubrovniku 16. stoljeća. U: *Croatica XVII* (24/25), s. 47–68.
- Bratulić, Josip (2008): Matica hrvatska 1842–1997. Zagreb: Matica hrvatska.
- Deanović, Mirko (1933): Odrzi talijanske akademije „degli Arcadi“ preko Jadrana. U: *Rad JAZU* 248, s. 1–98.
- Golub, Ivan (2003): Arkadija i Hrvatska. U: Golub, Ivan (ur.): Hrvatska i Europa: kultura, znanost, umjetnost, sv. III, Barok i prosvjetiteljstvo (XVII–XVIII. stoljeće). Zagreb: HAZU, Školska knjiga.
- Košutar, Petra/Tafra, Branka (2010): Hrvatske akademije (od 16. do 18. stoljeća) u europskom kontekstu. U: *Kroatologija* 1 (1), s. 131–148.
- Košutar, Petra (2013): Hrvatsko jezikoslovlje 18. stoljeća u suodnosu s europskim. Doktorski rad. Rkp. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Ljubić, Šime (1869): Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži. Knjiga II, Rijeka: Emidija Mohović.
- Szabo, Agneza (2003): Kulturne znanstvene ustanove i udruženja od kraja XVIII. do početaka XX. stoljeća. U: Mislav Ježić (ur.): Hrvatska i Europa, sv. 4, Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće). Zagreb: Školska knjiga.
- Tafra, Branka (1995): O hrvatskim vukovcima iz drugoga kuta. U: Tafra, Branka: *Jezikoslovna razdvojba*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tafra, Branka (2012): Prinosi povijesti hrvatskoga jezikoslovlja. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Tanzlinger Zanotti, Ivan (1704): *Vocabolario di tre nobilissimi linguaggi, italiano, illirico e latino*. Padova (Ms.).

Tomić, Ante (2019): Uzalud vam smetnjaci, zapozorja i ostali nacionalistički lingvistički treš kad Maya Berović puni Spaladium. U: Jutarnji list, 27. 3. 2019. <https://www.jutarnji.hr/komentari/ante-tomic-uzalud-vam-smetnjaci-zapozorja-i-ostali-nacionalisticki-lingvisticki-tres-kad-maya-berovic-puni-spaladium/8659604/>, (posljednji put pristupljeno 03.12.2019).

Vajs Vinja, Nada (2011): Još jedan rukopisni rječnik Ivana Tanzlinghera Zanottija. U: Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje 37 (1), s. 199–260.